

NEKE KARAKTERISTIKE POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE U BOSNI I HERCEGOVINI TRIDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA, SLUČAJ GRAČANIČKOG SREZA

Apstrakt: *Autor u radu daje širi osvrt na ekonomski položaj gračaničkog sresa u toku ekonomske krize tridesetih godina sa posebnim osvrtom na poljoprivredu i položaj sela. Sticajem okolnosti, ekonomska kriza je najviše i pogodila agrar, koji se najsporije oporavljao nakon krize. Poseban osvrt, na primjeru Gračanice odnosi se na takozvane „makaze cijena“ koje su razarajuće djelovale na agrar. Izneseni podaci karakteristični su za čitavo područje Bosne i Hercegovine i mogu poslužiti za bolje razumijevanje ekonomskih prilika u periodu između dva svjetska rata.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, ekonomska kriza, agrar, pri-nos, Gračanica*

Abstract: *In the paper, the author gives a broader overview of the economic position of the Gračanica county during the economic crisis of the 1930s, with a special focus on agriculture and the position of villages. Due to a combination of circumstances, the economic crisis hit the agrarian sector the most, which was the slowest to recover from the crisis. A special review, on the example of Gračanica, refers to the so-called “price scissors” that had a devastating effect on agriculture. The presented data are characteristic for the entire area of Bosnia and Herzegovina and can be used for a better understanding of economic conditions in the period between the two world wars.*

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, economic crisis, agriculture, yield, Gračanica.*

Uvod

Nakon stvaranja Kraljevine Jugoslavije 1. 12. 1918. godine, Bosna i Hercegovina više nije bila posebna privredna cjelina, već je dospjela u užu ekonomsku zavisnost od ostalih područja koja su integrirana u novoformiranu državu. Ulazak u novu državu donio je značajne promjene u društveno-političkom i privrednom životu zemlje. U sastav nove države ušla su historijska područja koja su se nalazila u različitim državama i razvijale u drugačijim političkim i ekonomskim prilikama. Osim etničkih i kulturnih razlika, bili su prisutni i različiti stepeni razvijenosti pojedinih krajeva i oblasti.

Privredni razvoj Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata nije bio u srazmjeru s njenim potencijalnim mogućnostima i socioekonomskim potrebama. Vlade nisu podsticale investiranje u privredne kapacitete, već su uglavnom iskorištavale naslijeđene pogone iz vremena austrougarske uprave. Zaostajanje je bilo naročito izraženo u industriji i saobraćaju. To je usporavalo i razvoj poljoprivrede i šumarstva. Iako su najjače industrijske grane (drvena industrija, rudarstvo, metalurgija i hemijska) u to vrijeme djelimično povećavale obim djelatnosti, uglavnom su ostale na nivou proizvodnje sirovina i polufabrikata.¹

Političke i međunacionalne napetosti i permanentna politička kriza, otežavali su ili potpuno kočili privredne tokove u zemlji. Posljedice negativnih trendova u privrednom razvoju zemlje, posebno su došle do izražaja na području Bosne i Hercegovine. Među ekonomski zaostalim krajevima, Bosna i Hercegovina je pogoršala svoju poziciju u odnosu na prethodne periode.² U razdoblju od 1921. do 1931. godine povećano je učešće stanovništva koje je živjelo od prihoda s poljoprivrede i stočarstva s 80,86 na 84,1%, što nije zabilježeno ni u jednoj drugoj evropskoj zemlji.³ Stagnira-

¹ Ahmed, Hadžirović, Privredne prilike i položaj radnika u Bosni i Hercegovini 1929-1941, *Acta, historico-oeconomica Yugoslaviae*, (Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije), br. 7, Zagreb, 1980, 138.

² Omer, Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata – pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj*, Drugo izdanje, „Avicena“ Sarajevo, 2015, 173.

³ Mustafa, Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 526.

nje, pa i nazadovanje u privredi, neposredno poslije Prvog svjetskog rata bilo je posljedica odlaska kapitala i stručnjaka, ali i sužavanja i ograničavanja dotadašnjeg tržišta. Mnoge poslovne inicijative i veze su prekinute, postojeća proizvodnja ograničena, a trgovina se odvijala otežano.

Vodeća privredna grana bila je poljoprivreda. U periodu od 1919. do 1925. godine, mjere agrarne reforme uticale su na porast proizvodnje gotovo u svim granama poljoprivredne proizvodnje.⁴ Agrarna reforma je podstakla proces ekonomskog raslojavanja na selu, koji je izazvao intenzivnu diobu kućnih zadruga i usitnjavanje posjeda, pa i smanjenje broja članova domaćinstva u Bosni i Hercegovini. Procenat zaposlenih u poljoprivredi bio je mnogo veći nego u ostalim jugoslavenskim zemljama. Demografski priraštaj stvarao je iz godine u godinu višak agrarnog stanovništva i dovođio do njegove pauperizacije.

Podaci o strukturi zanimanja stanovništva u Bosni i Hercegovini komparirani s ostalim zemljama Jugoslavije za 1931. godinu, pokazuju da je Bosna i Hercegovina bila u najnepovoljnijem položaju.⁵

Zemlja	Polj. šumar. ribolov u %	Indust. rud., zanatstvo u %	Trg., bankar. promet u %	Javne sl. i zan. voj-ska u %	Ostalo u %
Slovenija	66,6	21,1	5,79	4,9	7,7
Hrvatska	76,3	10,7	4,3	4,2	4,5
Srbija	79,3	8,9	3,4	4,5	3,9
Bosna i Her.	84,1	6,7	3,1	3,6	2,5
Jugoslavija	75,1	11,4	4,1	4,8	4,9

⁴ Nusret, Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*. Sarajevo, 1991, 52

⁵ Kemal, Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. *Acta, historico-oeconomica Yugoslaviae*, (Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije), br. 7, Zagreb, 1985, 129.

Gotovo sve potrebe domaćinstva podmirivale su se iz vlastite djelatnosti – od hrane, odjeće i obuće, pa do izrade i popravke poljoprivrednog alata. Industrijska roba gotovo se nije ni kupovala, osim soli i petroleja u vrlo malim količinama. Već 1926. godine javili su se prvi nagovještaji ekonomske krize koja se osjetila upravo u oblasti agrara, odnosno na bosanskohercegovačkom selu.

Poljoprivredna proizvodnja u Gračaničkom srezu

Opća kretanja u privredi Bosne i Hercegovine karakteristična su i za područje gračaničkog sreza. U srezu su se osjećali razni nacionalni i socijalni antagonizmi, posljedice komplikovanih političkih prilika i nemoć režima da potakne brži ekonomski oporavak izrazito nerazvijenih područja u zemlji, među kojima je bio i srez Gračanica. U privrednom pogledu Gračanica je ostala na nivou sličnih bosanskohercegovačkih mjesta, sa obilježjima opšte privredne i kulturne zaostalosti. Spadala je među 40, od ukupno 54 sreza u Bosni i Hercegovini koji su činili taj "primitivni milje", bez i jednog značajnijeg industrijskog preduzeća, ako se ne računa poneki motorni mlin, mala pilana, kamenolom, ciglana, pecara rakije i slično.⁶ Od privrednih kapaciteta na području sreza u dostupnim statistikama spominjala se samo jedna Strugara (pilana u Bosanskom Petrovom Selu), ciglane, kamenolomi, mlinovi, pecare rakije i izvoz šljiva. Gračanica je bila povezana željezničkom prugom do Karanovca i dalje prema Tuzli i Doboj.⁷ Od većih trgovačkih radnji potrebno je pomenuti trgovine Tadić Jove, Žunić Ibrahima, Jakanović Petra i Božić Ranka. U Gračanici su postojale i dvije gostione sa prenoćištem koje su se negdje označavale kao hoteli.⁸

Poljoprivreda je, dakle, bila dominantna privredna grana na području gračaničkog sreza. Prema popisu iz 1931. godine, u poljoprivredi i šumarstvu na srezu je bilo 8.730 vlasnika i zakupaca sa 12.716 članova porodice

⁶ Kemal, Hrelja, *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*, Institut za istoriju, Sarajevo (rukopis), 84-87.

⁷ *Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Naklada Jugoslovensko Rudolf Mosse A.D., Beograd, 1928, 47

⁸ Dr. A. Dekaris, *Kroz vrbasku banovinu (Vodič)*. Banja Luka, 1936, 164-166.

koji su radili na imanjima i 1.098 radnika (najamnika i sluga). Svojim radom oni su izdržavali 28.841 lice. To znači da je na srezu od poljoprivrede živjelo 51.385 ili 92,15% stanovnika, što predstavlja blago povećanje u odnosu na period austrougarske uprave.⁹ Podatak da je preko devet deseti-na stanovništva sreza živjelo od poljoprivrede, a ostatak od industrije, zanatstva, trgovine i ostalih privrednih djelatnosti, najbolje svjedoči o privrednoj stagnaciji ovog područja tridesetih godina dvadesetog stoljeća.¹⁰

I pored provedene agrarne reforme, i dalje je najviše zemlje bilo skoncentrisano u rukama ekonomski jačih domaćinstava. Prema dostupnim podacima od 20–30% domaćinstava u srezu raspolagalo je sa 5 hektara zemlje, od 6–20 hektara 60% domaćinstava, a preko 20 hektara 10% domaćinstava.¹¹ Nešto kasnije doći će do povećanja broja gazdinstava u kategoriji do 5 hektara zemlje. Prema podacima iz popisa 1931. godine, od ukupno 9.210 posjednika zemlje, 68,31% posjedovalo je ispod 5 hektara zemlje i spadalo u kategoriju takozvanih sitnih posjednika. Svega 28% posjednika imalo je od 5-20 hektara sa kojih su proizvodili uglavnom za vlastite potrebe. U strukturi posjeda preovladavali su sitni posjedi, na kojima se nije mogla zasnovati bilo kakva rentabilna proizvodnja. Od 31.015 stanovnika na srezu, po popisu iz 1921. godine, samo 915 nije bilo vezano za poljoprivredu, što znači da je od ukupno 30.954 hektara ziratne zemlje, na svakog stanovnika dolazio prosječno po 1 hektar. Na srezu je bilo popisano 5.400 zasebnih poljoprivrednih gazdinstava. Na jedno takvo gazdinstvo u prosjeku je dolazilo po 1,65 hektara ziratne zemlje.

Detaljniji prikaz veličine i broja poljoprivrednih gazdinstava na srezu Gračanica po popisu iz 1931. godine, donosimo u sljedećoj tabeli:¹²

⁹ Od ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine, poljoprivredom i stočarstvom 1921. godine bavilo se 80,86% stanovnika, a 1931. godine 84,1%. U industriji i zanatstvu bilo je zaposleno između 6,3 i 6,7% stanovništva.

¹⁰ U 1933. godini na području gračaničkog sreza bilo je registrovano 205 zanatlija, u Gradačcu 221, Doboju 143 itd. (Dr. Božo, Madžar, *Privredne komore u Bosni i Hercegovini 1909–1945*, Sarajevo, 1984, rukopis).

¹¹ Upravni srez Gračanica, Ekonomski opis sreza Gračanica šefa evidencije katastra od 21. 5. 1928. godine, Zavičajna zbirka Gračanica, nesređena građa.

¹² *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937*, 111.

Veličina gazd. u ha	Do 0,5	0,5– 1	1–2	2-5	5–10	10-20	20-50	50-100	100– 200	Ukup.
Broj gazdinstava	656	881	1.668	3.087	1.813	851	231	21	2	9.210
Ukupna površina	193	715	2.600	10.540	12.834	11.736	6.639	1.408	255	46.921

Obradivo zemljište dijelilo se na: oranice, vrtove, voćnjake, vinograde, livade, pašnjake i šume. Struktura sjetvenih površina u Bosni i Hercegovini bila je nepovoljnija od jugoslavenskog prosjeka. Blizu 75% svih oraničnih površina zasijavano je žitaricama iako oranice, izuzev manjih ravničarskih dijelova, ni po konfiguraciji, ni po kvalitetu zemljišta nisu bile povoljne za gajenje žitarica. U opredjeljenju proizvođača na selu u to vrijeme prirodan je bio nagon da se najprije osigura ljudska hrana. Pa ipak, više od polovine od ukupne površine oranica ostajalo je na ugaru, svega 25% zasijavano je kukuruzom, 12% pšenicom, 8% zob, a na preostalih 5% uzgajano je povrće i svi ostali usjevi.¹³

Oranice su se obrađivale uglavnom 3–5 godina, što je zavisilo od prirodne plodnosti ili đubrenja. Nakon toga, u najviše slučajeva, zemljište se ostavljalo na ugaru tri do pet godina. U tom periodu je košeno kao livada ili se koristilo kao pašnjak. Uobičajeni plodored je bio sljedeći: prve godine kukuruz, druge godine pšenica, treće zob. Zatim se ponovo sijala zob ili kukuruz, koji se morao nađubriti, a dalje – prema prethodnom redoslijedu. Nakon zobi, u trećem ciklusu, oranica se ostavljala na ugaru, da bi se, nakon nekoliko godina, pošto prikupi dovoljnu količinu atmosferskih organskih materija, ponovo zasijavala. Ovaj plodored primjenjivao se gotovo na cjelokupnom obradivom zemljištu. Izuzetak su bile samo manje površine, koje su sijane svake godine takozvanim ostalim kulturama kao što su: djetelina, šećerna repa i lan.

Na poljoprivrednu proizvodnju naglašeno je uticao prirodni faktor. U pogledu prirodnih pretpostavki za razvoj poljoprivrede, gračanički srez dijelio se na dva rejona koje je razdvajala rijeka Spreča. S desne strane

¹³ Upravni srez Gračanica, Ekonomski opis sreza Gračanica šefa evidencije katastra od 21. 5. 1928. godine, Zavičajna zbirka Gračanica, nesređena građa.

prostirali su se stočarsko-zemljoradnički, a s lijeve voćarski predjeli.¹⁴ Od poljoprivrednih grana, preovladavalo je ratarstvo, ali s obzirom na terenske i klimatske prilike i voćarstvo je bilo dosta rasprostranjeno, iako kvalitet voća nije bio zadovoljavajući, posebno za izvoz.¹⁵

Iako vodeća privredna grana poljoprivreda je bila na primitivnom nivou. Vršena je, uglavnom ekstenzivna obrada zemlje, samo ponegdje intenzivna. Svi poslovi obavljali su se ručno, mahom u okviru porodice. U brdskim krajevima, zemlja se obrađivala na primitivniji način. Nije bilo podesnih sprava i oruđa za obradu zemlje. Tek su se poslije 1920. godine umjesto rala počeli postepeno uvoditi fabrički plugovi kao najosnovnije oruđe za obradu zemlje. Vršidba se obavljala na guvnu sa konjima, a u slučaju potrebe i s volovima. „Na selu se nije proizvodilo za cijene, niti je ideja vodilja u privređivanju bila ekonomičnost i rentabilnost. Seljaci su nastojali da proizvedu svega pomalo, prvenstveno za potrebe svoje obitelji, a s viškovima, koji su bili skromni izlazili na tržište. U normalno rodnim godinama proizvodili su dovoljno žitarica i kukuruza za svoje domaćinstvo. Radilo se, dakle, o svaštarenju, bez specijalizacije za određeni proizvod ili agrikulturu.“¹⁶ Skoro sve potrebe seoskog domaćinstva, od ishrane do odjeće, podmirivale su se mahom u kućnoj radinosti. Preradom lana i vune (pletanjem i tkanjem), pravila se odjeća, a prodajom stoke i voća obezbjeđivala su se novčana sredstva za plaćanje poreza i nabavku najnužnijih kućnih potreba (petrolej za rasvjetu, so, cigarete).

Agrarna proizvodnja bila je nedovoljna da se prehrani stanovništvo, čak i u najrodnijim godinama, pa se žito za ishranu moralo uvoziti.¹⁷ Višak agrarnog stanovništva iznajmljivalo je svoju radnu snagu za minimalnu

¹⁴ Milivoje, M., Savić, *Naša industrija, zanati, trgovine i poljoprivreda, VII deo*. Sarajevo, 1929, 231–233.

¹⁵ Arhiv Republike Srpske (dalje: dalje: ARS), Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine Banja Luka (dalje: KBUVB BL), 9, III, 8–213, Referat sreskog poljoprivrednog referenta o stanju Sreza gračaničkog, a sastavljen je u vezi naređenja Kraljevske banske uprave broj 12226/31, prilikom saziva poljoprivredne konferencije juna 22. o. g. (1931. n. a.) u Banjoj Luci.

¹⁶ Salkan, Užičanin, Osvrt na seoske prilike u gračaničkom srezu između dva svjetska rata, *Gračanički glasnik*, br. 51/XXVI, Gračanica, 2021, 29.

¹⁷ Perko, Vojinović, *Vrbaska banovina u političkom sistemu Kraljevine Jugoslavije*, Banjaluka, 1997, 41.

naknadu, jer nije moglo živjeti od izrazito zaostale poljoprivrede.¹⁸ Međutim, radne snage je bilo na pretek tokom cijele godine, pa je cijena rada bila dosta niska. I pored toga, zbog pomanjkanja mehaničkih sredstava, poljski radovi najčešće se nisu mogli nikada u potpunosti i na vrijeme završavati. Osjećalo se pomanjkanje zaprega na selu za izvođenje ratarskih radova iako ih je, po broju zaprežne stoke u odnosu na broj domaćinstava, trebalo imati svako drugo domaćinstvo. Međutim, u 60% domaćinstava nije bilo zaprege, ili ako su je i imali, u velikoj mjeri je bila nesposobna za rad. Učinak joj je bio 20 do 30 ari uzoranog zemljišta za dan.

U grani stočarstva došlo je do opadanja broja grla, dok je voćarstvo dobilo na značaju kakav je ranije imalo. U isto vrijeme došlo je do izvjesnog smanjenja šumskog fonda. Tehnološki odnos između ratarstva i stočarstva bio je gotovo na srednjovjekovnom nivou. Uzročno-posljedične veze ekstenzivne proizvodnje u poljoprivredi djelovale su tako što je rastućem stanovništvu trebalo obezbijediti hranu. To se u uslovima primitivne obrade zemlje, moglo obezbijediti jedino proširenjem oraničnih površina na račun šuma i pašnjaka. Ostvarena proizvodnja žita jedva je podmirivala direktnu ljudsku ishranu, tako da nije skoro ništa ostajalo za ishranu stoke. To je uzrokovalo smanjivanje stočnog fonda, a time i đubriva za potrebe ratarstva. U tom lancu – kao posljedica – ostvarivali su se niski prinosi po jedinici mjere, koji su pokazivali tendenciju opadanja. Tako se veza između stočarstva i ratarstva sve više degradirala. Krug niske produktivnosti i sve težeg života na selu neumitno se zatvarao, a životni standard ljudi opadao. To je imalo za posljedicu opadanje stočnog fonda i učvršćivanje ekstenzivnog gospodarenja u čitavoj grani poljoprivrede.¹⁹

...

Teško privredno stanje pogoršala je Velika ekonomska kriza koja je zahvatila svjetsku privredu krajem 1929. godine izazivajući katastrofalne posljedice koje su se ogledale u: slomovima velikih banaka, obustavama

¹⁸ Od ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine, poljoprivredom i stočarstvom 1927. godine bavilo se 81,86% stanovnika, a 1931. godine 84,1 %. U industriji i zanatstvu bilo je zaposleno između 6,3 i 6,7% stanovništva.

¹⁹ Ilijas, Bošnjović, *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju. Acta, historico-oeconomica Yugoslaviae*, (Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije), br. 7, Zagreb, 1980, 140.

rada velikih industrija, nelikvidnosti i pomanjkanju novca kod velikih i malih, povećano nepovjerenje u cijelom svijetu, te postepenoj općoj pauperizaciji. Svjetska ekonomska kriza Kraljevini Jugoslaviju zahvatila je sa izvjesnim zakašnjenjem (krajem 1930), snažno pogodivši agrarno bosanskohercegovačko društvo. Kriza se ponajprije ispoljila u poljoprivredi, oborivši cijene agrarnih proizvoda do te mjere da je njena rentabilnost bila ispod pariteta troškova. Cijene poljoprivrednih proizvoda u periodu krize pale su za 57%, a industrijskih za oko 31%, što je bio veliki disparitet. Državna privredna politika nije imala adekvatan odgovor na krizu, kao uostalom i većina država u svijetu.²⁰

Slika ekonomskog položaja agrara na srezu upotpunjuje se uzmu li se u obzir suše, nerodice, poplave i razne bolesti koje su često desetkovale prinose. Posebno teška zima za poljoprivredu bila je 1931/32 godine. Usljed dubokog snijega i mećave nastupila je nestašica stočne hrane, što je dovelo do pomora stočnog fonda i do 50% na području gračaničkog sreza. Stoka se prodavala u bescijenje, a počeli su je i sami vlasnici klati, pošto je nisu imali čime prehraniti. Usljedilo je i jako teško proljeće, glad je prijetila i stanovništvu i stoci koja je počela ugibati. Pomanjkanje stočne hrane uslijedilo je zato što je bilo sušno ljeto. Iako je bilo dosta trave u Sprečkoj dolini, novčana kriza je natjerala poljoprivrednike, koji su se pouzdali u kratku zimu, da prodaju viškove sijena vojnoj komisiji za otkup sijena u Karanovcu. Neočekivana poplava upravo u Sprečkom polju odnijela je i posljednje zalihe sijena. To je dovelo poljoprivrednike u situaciju „da su morali isterati svoju stoku u šumu i njive da sama luta i traži sebi hrane. Imade rejona gde je na čitavo selo ostalo samo 5 kuća koje raspolažu stočnom hranom samo još deset dana.“ Zatražena je hitna pomoć u stočnoj i ljudskoj hrani. Šest vagona kukuruza dodijeljeno Srezu Gračanica nije bilo dovoljno. Zato je zatražena hitna pomoć od 10 vagona stočne hrane, odnosno sijena od Banske uprave iz Banja Luke. Radi ublažavanja posljedica krize, formirano je i društvo od uglednih građana za hitnu pomoć,

²⁰ Opširnije o tome vidi u Zborniku: *Svetska ekonomska kriza 1929.–1934. i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd, 1976.

odnosno za prikupljanje pomoći u novcu. Od tih priloga kupovala se stočna hrana i dijelila najsiromašnijim građanima.²¹

U aprilu 1932. godine došlo je do poplava koje su zahvatile 90% već zasijanih površina. Iz tih razloga, sjetva je tog proljeća bila dobro zakasnila. Nije bilo dovoljno sjemena pa je Sresko načelstvo preduzelo mjere da nabavi određene količine vlastitim sredstvima, a naređeno je i opštinama da iz svojih sredstava pomognu nabavku sjemena kukuruza koje je bilo potrošeno za ljudsku ishranu tokom prethodne duge zime.²² Velika nepogoda pogodila je čitavo područje gračaničkog sreza 25. 7. 1932. godine, tako da ni jedno selo nije ostalo neoštećeno. „Led i orkan toliko su štete naneli usevima i voću da se može reći da od ovogodišnjeg prinosa nema ništa. Pšenica, ovas, raž i pasulj i bostan i povrće uništeni su 100%. Kukuruz i rano voće 75%...”²³

Vlast je ipak pokušavala da na neki način motiviše i stimuliše poljoprivredne proizvođače. Tako je u proljeće 1930. godine Uprava Vrbaske banovine kao nagradu sedmorici uzor ratara sa područja gračaničkog sreza dodijelila 7 plugova i 7 lakih drljača za učešće na jednoj poljoprivrednoj izložbi. Nakon toga, zapažen je povećan interes seljaka za nabavku plugova. Samo u toku aprila i maja 1930. godine, putem sreske pripomoćne zaklade prodato je 130 komada plugova.²⁴ U svom redovnom mjesečnom izvještaju za april 1932. godine, sreski načelnik je obavještavao Poljoprivredno odjeljenje Banske uprave u Banja Luci da se ukazala velika potreba za sijanjem jare zobi. Sa ogledima te kulture već se počelo u Gračaničkom srezu i to sa sortom "Lohov", također se eksperimentisalo sa pivarskim ječmom sorte "Hana" i "Voltava"²⁵

²¹ ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–139, Izvještaj iz Gračanice od 15. - 31. 3. 1931. od 24. 3. 1931.

²² ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–10, Izvještaj Sreskog načelnika Gračanica poljoprivrednom odjeljenju KBU BL od 24. 4. 1932. godine.

²³ ARS, KBUVB BL, 9, III, 7 - 10

²⁴ ARS, KBUVB BL, 9, I, III 6–55.

²⁵ ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–137. Izvještaj sreskog načelnika Poljoprivrednom odjeljenju Banske uprave u Banja Luci od 9. 4. 1932. godine.

Ekonomska kriza izazvala je drastičan pad cijena poljoprivrednih proizvoda u zaostaloj agrarnoj Bosni i Hercegovini, gdje su posljedice krize bile teže nego u razvijenijim krajevima Jugoslavije. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda bio je znatno veći u odnosu na cijene industrijske robe, što je seljake (poljoprivredne proizvođače) dovodilo u težak položaj.²⁶ Najniže cijene poljoprivrednih proizvoda zabilježene su 1933, stočnih proizvoda i pšeničnog brašna 1934, a kukuruznog brašna i mesa 1935. godine. To je slabilo kupovnu moć seljaštva, povećavalo njegovu zaduženost i ubrzavalo proces ekonomskog propadanja sela.²⁷

Tokom krize selo i seljake posebno su pogađale „makaze cijena“ između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda koje su bile šire otvorene na štetu seljaka. Tako je prije Prvog svjetskog rata jedan plug vrijedio dva tovara pšenice, a 1926. 4,5 tovara. Jedna zaprežna kola pred rat su se mogla kupiti za 909 kg pšenice, a 1925. godine za 1950 kg. Jedan par obuće neposredno prije rata mogao se kupiti za 50 kg pšenice, a 1925. za 145 kg.²⁸ Cijena goveda je „pri indeksu 1926 = 100, godine 1929. bila takođe 100, a 1933. godine samo 44,51.“ Cijene svinja pale su u istom periodu na 62,16. Pad cijena stoke bio je posebno izražen 1931. godine. Pored cijena stoke, padale su i cijene žitarica, povrća i pasulja. Od januara 1929. do aprila 1930. nivo cijenama pao je za 10%. Prema podacima koje je u to vrijeme objavljivalo Odjeljenje za istraživanja Narodne banke Jugoslavije, u decembru 1931, indeks takozvanih „biljnih“ cijena (žitarice i povrće) bio je 70 (prema cijenama 1926 = 100), indeks „stočnih“ cijena samo 58,6. „Biljne“ cijene su početkom 1934. godine pale ispod 40. Ali, već avgustu 1934. godine osjetili su se neki znaci oporavka. „Biljne“ cijene bile su na nivou

²⁶ *Statistički godišnjak Jugoslavije 1934, 1935*, Beograd, 1937, 230.

²⁷ Za ilustraciju navodimo samo neke karakteristične primjere: pred Prvi svjetski rat za kilogram ječma u Bosni i Hercegovini mogao se kupiti kilogram soli, a 1935. kilogram soli kupovao se za tri kilograma ječma; pred Prvi svjetski rat za jedan kilogram ječma u Bosni i Hercegovini mogla su se kupiti dva paketa šibica, a 20 godina kasnije, za dva paketa šibica seljak je morao dati 20 kilograma ječma; jedan kilogram eksera 1931. godine dostigao je cijenu jednog kilograma vune; prije Prvog svjetskog rata za jednu ovcu seljak je mogao kupiti 50 metara pamučnog platna (beza), a 1935. za tu količinu platna morao je platiti iznos u vrijednosti četiri ovce. (K. Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, 131).

²⁸ S. Užičanin, *nav. rad*, 30.

od 49,3, dok su se industrijske cijene držale dosta visoko – 68,5 tako da seljaci sa smanjenom kupovnom cijenom poljoprivrednih proizvoda, nisu mogli nabaviti dovoljno industrijske robe.²⁹ Na siromašno i primitivno bosanskohercegovačko selo kriza je djelovala porazno. Oslabila je njegovu ionako slabu kupovnu moć, povećala zaduženost seljaka i ubrzala proces ekonomskog propadanja sela.³⁰

Na selu je, inače, bilo malo novca, pa se i promet roba odvijao sa mnogo teškoća. Seljak se morao zaduživati pod vrlo nepovoljnim, gotovo lihvarskim uslovima. Umjesto novčanog, mnogi seljaci su bili prisiljeni da koriste naturalne, odnosno robne kredite, obično su ugovarali otplatu kredita u naturi ili radu. Takvi krediti često su se pretvarali u najteže oblike eksploatacije i lihvarstva i direktno su uticali na osiromašenje sela.

Ni intervencija Privilegovane agrarne banke nije bila od velike pomoći seljaštvu Bosne i Hercegovine iako se radilo o specijaliziranoj državnoj ustanovi za kreditiranje seljaka i njihovih zadružnih organizacija. U prvom redu, zaduženost seljaštva bila je prevelika, kamate za njih previsoke, mjere države nedostatne.³¹ Ni u teritorijalnom pogledu, raspodjela tih kredita nije bila pravilna. Tako je, na primjer, Vrbaskoj banovini 1930. godine pripalo svega 5,1% tog kreditnog volumena. Takvi kriteriji zadržali su se sve do 1938. godine, što je, svakako, uticalo i na stanje poljoprivrede na gračaničkom srezu.

Seljaka su teretile i fiskalne obaveze. Osim državnog poreza, koji je dostizao čak i do 21,27% od poljoprivrednog prihoda, seljake su teško opterećivali i gradski posredni porezi koje je morao plaćati prilikom iznošenja svojih proizvoda na gradsku tržnicu. To je često popimalo karakter unutrašnjih carina kojima su stanovnici gradova prebacivali terete poreza

²⁹ Vuk, Vinaver, *Ekonomska kriza i kursevi industrijskih akcija u Jugoslaviji (1929–1935)*. *Acta, historico-oeconomica Yugoslaviae*, (Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije), br. 12, Zagreb, 1985, 174.

³⁰ K. Hrelja, *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini 1929–1940*, 50–52.

³¹ Po podacima Privelegovane agrarne banke, u 1932. godini, u Kraljevini Jugoslaviji bilo je preko 700.000 zaduženih seljaka, što je činilo više od 30% njihovog ukupnog broja. Samo jedan godišnji iznos kamata na te kredite bio je jednak jednoj polovini od svih novčanih prihoda se tih zaduženih seljačkih imanja (Mustafa, Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Četvrto izdanje, University press, Sarajevo 2014, 319

na selo. Razne takse kao što su trošarina, maltarina, mirija, behija i sl. zahvatale su od 10 – 40% vrijednosti robe koju je seljak iznosio na pijacu.³²

Bez podesnog kredita seljak maloposjednik nije imao prilike da intenzivno iskoristi svoju raspoloživu radnu snagu. Jači posjednici, vlasnici zemlje radili su skroz ekstenzivno, nisu ulagali kapital, već su najčešće svoju zemlju davali kao „napolicu“. Seljak je bio neprosvijećen i nije mogao racionalnije koristiti zemlju. Paradoksalno je da je na jednoj strani radne snage bilo do u bescjenje, dok je na drugoj strani bila premalo obrađena zemlja, što je imalo za posljedicu veoma nizak životni standard seljaka.³³

Poremećeni odnos između zarade koju je zemljoradnik ostvarivao i troška koji je imao u svom snabdijevanju i održavanju, stvorio je deficit u njegovom budžetu. Dakle, usljed krize, nestručnosti, odusustva zemljoradničkog kredita koji je nadomještao zelenaški kredit (kamatna stopa preko 30%), nedostatka inventara, prevelikih poreskih nameta i sistematskog spekulativnog obaranja cijena poljoprivrednim proizvodima, cjelokupna seoska privreda našla se u teškom stanju. To je nepovoljno utjecalo na kupovnu sposobnost seljaka. Razumljivo da je zbog opadanje kupovne moći najbrojnijeg i najjačeg potrošača trpila i gradska privreda. Seljaci nisu izgubili samo kupovnu moć nego nisu mogli izvršavati ni svoje dužničke obaveze prema povjeriocima i bankama.

U nizu mjera koje je država preduzela na saniranju privrednih prilika na selu tokom krize, najvažnija je bila donošenje *Zakona o zaštiti zemljoradnika*, kojim je uredila pitanje zemljoradničkih dugova. Zakon je zaštitio seljaka od previsoke kamate i spriječio prodaju zemljoradničkih imanja u bescjenje. Kamata po ranijim zemljoradničkim dugovima bila je svedena na snošljivu visinu, a rok za otplatu glavnice produžen.³⁴ Ta vladina mjera bila je od velike pomoći seoskoj privredi.

³² K. Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, 132.

³³ Upravni srez Gračanica, Ekonomski opis sreza Gračanica šefa evidencije katastra od 21. 5. 1928. godine, Zavičajna zbirka Gračanica, nesređena građa.

³⁴ Zakon je donijet 19. 4. 1932. godine, a odnosio se na dugove nastale prije 20. 4. 1932. godine. Nova kamata za dugove privatnim licima određena je na 3,54%, a 6,02% za dugove novčanim zavodima i bankama. Rok za otplatu duga iznosio je 12 godina. (Salkan, Užičanin, Privredne prilike u Gradačaćkom srezu (1918-1941), *Kulturno-historijsko*

Pregled zasijanih površina žitaricama (zrnasto bilje) po općinama
gračaničkog sreza u 1932. godini:³⁵

R/B	Opština	Zasijano hektara							
		Pš. ozima	Pš. jara	Ječ. ozimi	Ječ. jari	Raž oz.	Raž jari	Zob	Kukuruz
1.	Gračanica	50	2,5	10	1	10		20	280
2	Karanovac	232	4	8		40		61	676
3	Stan. Rijeka	321		28		20		0,7	400
4	Doborovci	424	1	6	1			180	815
5	Lukavica	450		15	1	20		60	800
6	Osojnica	1300		30		89		130	1.900
7	Osječani	320		28		2		185	2.700
8	Zelinja	611,5		17,5		12,5		142	1.874
9	Srnica	340		5				105	1.690
10	Špionica	244		9				204	2.440
11	Orahovica	150	5	6	2	4	5	100	500
12	Bos. P. Selo	500				150	50	280	920
Ukupno uži srez		4.942,5	12,5	162,5	5	347,5	55	1468,4	14.995
Sr. ispost. Gradačac		2.954	45	155	37	63	9	1327	7.305
Sr. ispost. Maglaj		680	17	34	2	103	3	129	1.578
Uk. širi srez		8.576,5	74,5	351,5	44	513,5	67	3.024,4	23.878

naslijede Gradačca, Zbornik radova sa naučnog skupa Gradačac, 28. maja 2016, Gradačac, 2017, 84-85).

³⁵ ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–177.

Prema podacima o poljoprivrednoj proizvodnji i površinama ziratne zemlje na području gračaničkog sreza, u periodu između dva svjetska rata, može se zaključiti da je najviše ziratne zemlje zasijavano kukuruzom. Polovinu ukupne proizvodnje žita činio je kukuruz, a drugu polovicu sva ostala žita. Od mahunastog bilja najviše se proizvodio grah, koji je zauzimao skoro $\frac{3}{4}$ proizvodne mahunastog bilja. Od korjenastog bilja, šećerna i stočna repa bile su kulture u opadanju u odnosu na period prije Prvog svjetskog rata, zato što je austrougarska vlast podsticala tu proizvodnju. Proizvodnja krompira je bila najveća u grupi krtolastog bilja, ali još uvijek nije mogla podmiriti domaću potrošnju, pa se krompir morao uvoziti. Lan i konoplja od industrijskog bilja sijani su samo za domaću potrebu. Od stočnog krmnog bilja zasijavana je crvena djetelina i lucerka, ali samo u neznatnim količinama. Stočna hrana dobijala se uglavnom sa prirodnih livada, koje su posebno u brdskim i planinskim predjelima davale odlično sijeno. Znatne površine zemljišta ostajale su pod pašnjacima, koji se nisu kosili, već su se koristili za ispašu stoke, koja je na njima provodila prosječno 6 mjeseci u godini. Neobično veliki procent zemljišta ostajao je pod ugarima koje se računalo u ziratno zemljište, ali se nije obrađivalo niti se zasijavalo usjevima svake godine nego se puštalo da preleži jednu godinu pa se onda zaoravalo i zasijavalo određenim kulturama. Veliki procenat ugara na području sreza (u Bosni i Hercegovini je bio 40–50% ukupnog ziratnog zemljišta) najbolje pokazuje ekstenzivnost poljoprivredne proizvodnje kao njenu glavnu karakteristiku.³⁶

Prinos ljetine za 1934. godinu zvanično se cijenio kao "prosečno dobar", a rod kukuruza odličan. Sa 3.572 hektara zasijanih pšenicom, ukupan urod iznosio je 25.000 metričkih centi ili 7 metričkih centi po hektaru, sa 165 hektara zasijanih zob, ostvaren je urod od 1.140 metričkih centi (7 mtc po hektaru), sa 517 hektara zasijanih raži ostvaren je urod od 3.600 metričkih centi (7 mtc po hektaru), sa 1626 hektara zasijanih zob ostvaren je urod od 13.008 metričkih centi (8 mtc po hektaru), sa 13.209 hektara

³⁶ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1928*, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1928, 22-24.

zasijanih kukuruzom očekivao se urod od 198.135 metričkih centi (15 mtc po hektaru).³⁷

I po veličini zasijanih površina i po prinosima žitarica koje su se uzgajale u Bosni i Hercegovini, na prvom mjestu bio je kukuruz. U izrazito nerodnim godinama, kakve su bile 1932., 1933., 1935. i 1939. čitavi krajevi Bosne i Hercegovine bili su osuđeni na gladovanje. U periodu od 1929. do 1939. godine prosječan prinos kukuruza bio je 12,5 mtc po jednom hektaru. U spomenutom razdoblju, prema statističkim podacima, proizvodnja žitarica dostizala je 300 kg po jednom stanovniku godišnje. Od toga se za sjeme moralo izdvojiti 100 kg, za ishranu stoke 50 kg. Ostatak od 150 kg po jednom stanovniku ili 0,41 kg na dan nije bilo dovoljno da se osigura nasušni hljeb. Prema nekim proračunima, u to vrijeme u kaloričnoj vrijednosti dnevne ishrane u Bosni i Hercegovini žitarice su učestvovala sa oko 70%. Što se tiče krompira, Bosna i Hercegovina je zaostajala za Slovenijom 6 puta po zasijanim površinama, a 4 puta po ostvarenom prinosu po jednom stanovniku.³⁸ O slaboj produktivnosti ove privredne grane govore i podaci o prosječnim prinosima po jedinici površina. U periodu 1932. – 1936. godina prosječan prinos kukuruza u Bosni i Hercegovini bio je 12,5, a pšenice 8,4 mtc po hektaru. U sjevernim krajevima zemlje prinosi pšenice kretali su se od 10–20 mtc, a kukuruza i do 30 mtc po hektaru.

Prinos po jednom hektaru bio je dosta neravnomjeran ne samo u širem okruženju (Bosna i Hercegovina, Vrbaska banovina), već i po pojedinim općinama gračaničkog sreza. Tako je na primjer prinos pšenice u 1930. godini po općinama iznosio od 4 mtc po hektaru u Stanić Rijeci i Lukavici (brdski predio), pa do 12 mtc u Osječanima, Zelinji (plodne zavravni), 6 mtc u Gračanici i Karanovcu itd. Slično stanje vidimo i u 1931. godini. Prinos pšenice po jednom hektaru kretao se od 15 mtc u Stanić Rijeci do 5 u Karanovcu i Gračanici, 4 u Doborovcima i Lukavici, 10 u Osojnicima, 8 u Osječanima, 11 u Gradačcu. Prosjek sreza u toj godini bio je 8 mtc po hektaru.³⁹ Razlike su vjerovatno stvar statistike. Nije realno da prinos

³⁷ARS, KBU VB, I, 6/55.

³⁸ K. Hrelja, Bitna obilježja privredne i socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, 130.

³⁹ ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–35.

pšenice bude bolji na primjer u Stanić Rijeci (brdski kraj na Trebavi sa 15 mtc) u odnosu na Karanovac (u Sprečkoj dolini sa 5 mtc).⁴⁰ Iako se ukupna proizvodnja žita postepeno povećavala, zbog niskih prinosa po jedinici površine i stalnog porasta stanovništva, nije mogla podmiriti prehrambene potrebe Bosne i Hercegovine.⁴¹

U 1935. godini srez Gračanica raspolagao je sljedećim količinama ljudske hrane ukupno i po stanovniku: kukuruza 22.455.300 kg, pšenice 2.496.800 kg, raži 361.900 kg i ječma 114.000 kg ili ukupno 25.428.000 kg. Na srezu je bilo 10.186 domaćinstava i 55.759 stanovnika. U prosjeku je svako domaćinstvo raspolagalo sa 2.496 kg hrane ili 456 kg po jednom stanovniku. Prosjek Vrbaske banovine bio je 2.679 kilograma po domaćinstvu, odnosno 456 po jednom stanovniku, što znači da je Gračanica bila otprilike na prosjeku Vrbaske banovine.⁴²

Statistički podaci o stanju usjeva, zasijanim površinama, nastalim štetama, urodu itd. moraju se uzimati sa dosta rezervi iz više razloga. Rasut teren i raštrkana imanja, loše komunikacije, neobučenost popisivača, nastojanje da se sakrije pravo stanje od strane vlasnika iz bojazni od povećanja poreza itd. Svemu tome doprinosili su i veliki administrativni zahtjevi, neprilagođenost obrazaca, definicija određenih pojmova (ponekad nerazumljiva), promjene obrazaca, administrativno-teritorijalne promjene – što je komplikovalo dolazak do stvarnog stanja ili nekih realnih podataka. U jednom izvještaju Načelstva sresa gračaničkog od 14. 2. 1935. godine, u obrazloženju nekih nelogičnosti u statističkim izvještajima o poljoprivrednoj proizvodnji, dato je objašnjenje da je "naslov" prethodne godine iz nepoznatih razloga smanjio površinu gračaničkog sresa za nekoliko hiljada hektara i naredio da se srez "prema tim ispravljenim podacima ravna i u godini 1934. To smanjenje nije odgovaralo podacima iz katastarske uprave, nastala je pometnja, pa su se morale proporcionalno smanjivati sve površine pod pojedinim kulturama, prema datim direktivama iako nisu odgovarale evi-

⁴⁰ ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–35.

⁴¹ I. Bošnjović, Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju, 140.

⁴² ARS, KBUVB BL, 9, I, 31–21.

denciji Katastarske uprave. Nakon toga ponovo su srađeni podaci sa katastarskim knjigama, pa su oni od 14. 2. 1935. godine vjerodostojni.⁴³

Od 1936. godine osjetilo se izvjesno poboljšanje prilika. Pripreme za rat u Evropi podstakle su izvoz poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, a samim tim i oživljavanje određenih grana privrede u zemlji (rudarstvo, topioničarski kapaciteti itd.). Donekle su poboljšane saobraćajne prilike, a oživjela je i trgovina i zanatstvo.

Prema podacima iz 1937. godine, obradive površine na srezu zauzimale su ukupnu površinu od 87.241,04 hektara. Od toga su oranice i njive bile na površini od 40.84,83 hektara, vrtovi i voćnjaci 4.546,11 hektara, vinogradi 2,44 hektara, livade 363,19 hektara, pašnjaci i planine 2.198 hektara, šume 36.224,81 hektara, zemljište oslobođeno od poreza 2.920,19 hektara, neplodna zemljišta 200,73 hektara.⁴⁴ Podaci nisu sasvim pouzdani jer su površine, nakon 1930. godine, bile znatno manje. Očigledno je da nisu uzimane u obzir administrativne promjene granica sresa koje su u međuvremenu izvršene.

U jednom službenom izvještaju Sreskog poglavarstva o stanju ratarske proizvodnje s početka 1940. godine konstatuje se skroman nivo tehničke opremljenosti proizvođača, ali da je „u toku godine unešeno (...) u narod nešto poljoprivredni sprava. U glavnom malih brdskih plugova, zatim 4 komada poljski plugova, veći broj kukuruznih sejačica i kopačica i sprava za vršaj. Privilegovano društvo A. D. poslalo je u ovaj srez 2 trijera sortirača. Ukupan broj trijera sortirača na području iznosi 9 komada. Najveća oskudica se osjeća još uvijek u vršaćim spravama i još uvijek znatan deo vršidbe se obavlja konjima. U novije vreme oseća se jaka potreba za vršaćim spravama za vršaj detelinskog semena. U toku godine podignuto je uz novčanu pomoć Banovine 4 betonske đubrenke, a odobrene pomoći za još tri đubrenke. Privatnom inicijativom izgrađena je jedna silo jama. Tako sad na području sresa postoje 2 silo jame i 2 amer. silo tornja, 14 đubrenki sagrađenih iz pomoći i 5 privatno sagrađenih. Proizvodnja, prikupljanje i

⁴³ ARS, KBUVB BL, 9, III, 7–270.

⁴⁴ *Razvitak*, br. 3, Banja Luka, 1937, 72–73.

konzervisanje stajskog đubra slabo napreduje, jer stoka veći dio godine boravi izvan štale. Spremanje i slaganje đubra nije nikako uobičajeno."⁴⁵

Zaključak

Visoka stopa agrarnog stanovništva bilo je obilježje kulturne i privredne zaostalosti gračaničkog sreza u promatranom periodu. Država nije vodila dovoljno računa o nerazvijenim dijelovima zemlje, niti je ulagala u njihov razvoj. Na području gračaničkog sreza nije zabilježena nijedna veća investicija tokom međuratnog perioda. Iako je većina stanovništva živjela od poljoprivrede, agrarna proizvodnja je usljed usitnjenosti zemljišnog posjeda, nestručnog rada, slabe agrotehničke opremljenosti, nedostatka povoljnih kredita, slabe primjene umjetnih gnojiva i savremenih vrsta sjemena, te nedovoljne materijalne podrške države, bila na niskom nivou. Nizak nivo poljoprivredne proizvodnje nije osiguravao dovoljno žitarica ni za prehranjivanje stanovništva. Na području sreza najviše se sijao kukuruz koji je bio osnovni prehrambeni proizvod, pa tek onda druge žitarice i agrikulture. Poljoprivreda nije bila u stanju stvoriti viškove pomoću kojih bi se osavremenila proizvodnja, pa je agrarni sektor ostao i dalje izrazito nerazvijen.

Teške ekonomske prilike u srezu dodatno je otežala Velika ekonomska kriza (1929 – 1934), koja je imala dalekosežne posljedice. Kriza je dovela do većeg opadanja cijena agrarnih u odnosu na industrijske proizvode, što je stvorilo tzv. makaze cijena, koje su urušile kupovnu moć seljaka do te mjere da su postali potpuno nelikvidni i da su se na već postojeće dugove morali dodatno zaduživati. Samo zahvaljujući intervenciji države spriječena je prodaja velikog broja zemljoradničkih imanja u besćenje. Razorno djejestvo krize na cjelokupnu privrednu aktivnost sreza osjećalo se duži niz godina. Nerentabilna poljoprivredna proizvodnja imala je za posljedicu nizak životni standard stanovništva. Slaba kupovna moć sela kao glavnog potrošača suzila je unutarnje tržište, smanjila potražnju robe i trgovački obrt, te obim proizvodnje u svim privrednim granama.

⁴⁵ ARS, KBU VB, I, 6/55-5, Izvještaj Sreskog načelnika Gračanica Poljoprivrednom odjeljenju Kraljevske banske uprave u Banja Luci od 16. 1. 1940.

SOME CHARACTERISTICS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE THIRTEES OF THE 20TH CENTURY, THE CASE OF GRAČANICA COUNTY

Conclusion

The high rate of agrarian population was a feature of the cultural and economic backwardness of the Gračanica county in the observed period. The state did not take enough care of underdeveloped parts of the country, nor did it invest in their development. No major investment was recorded in the county of Gračanica during the interwar period. Although the majority of the population lived from agriculture, agricultural production was at a low level due to fragmentation of land holdings, unskilled labor, poor agrotechnical equipment, lack of favorable loans, poor use of artificial fertilizers and modern types of seeds, and insufficient material support from the state. The low level of agricultural production did not ensure enough grain even to feed the population. Corn, which was the basic food product, was mostly sown in the county, followed by other cereals and agricultural crops. Agriculture was unable to create surpluses with which to modernize production, so the agrarian sector remained extremely underdeveloped.

The difficult economic conditions in the county were further aggravated by the Great Economic Crisis (1929 – 1934), which had far-reaching consequences. The crisis led to a greater decline in agricultural prices compared to industrial products, which created the so-called price scissors, which collapsed the purchasing power of peasants to the extent that they became completely insolvent and had to take on additional debt on top of already existing debts. Only thanks to the intervention of the state was the sale of a large number of agricultural estates for nothing had been prevented. The devastating effect of the crisis on the entire economic activity of the county was felt for many years. Unprofitable agricultural production resulted in a low standard of living of the population. The weak purchasing power of the village as the main consumer narrowed the internal market, reduced the demand for goods and trade, and the volume of production in all economic branches.